

THOMKA BEÁTA

*Ex-YU-Ex(odus)**East, west, suitcase's best!*
(Dubravka Ugrešić)

Nemrégiben került elő irattáramból egy 1986 tavaszán Újvidékre érkezett meghívás Ingrid Šafranektól, aki a posztgraduális stúdiumok Dubrovnik-i Egyetemközi központjába invitált a *Poetics and Politics of Women Writing/Ethique et poétique de l'écriture féminine* című konferenciára. A meghívásnak személyes körülményeim – s mi tagadás, beállítottságom, kutatási tájékozódásom, érdeklődésem következtében nem tudtam eleget tenni. Annak idején Ingrid Šafraneck és Rada Iveković, akkori zágrábi professzor kolleginák, a 20. század olyan neves kutatóit invitálták a dubrovnik-i találkozóra, amilyen Chakravorty Spivak, B. Didier, L. Irigaray, B. Johnson, F. van Rossum-Guyon és mások a kontinensről és a tengeren túlról. Egy újabb felhívás arról tanúskodik, hogy a *Ženska infoteka „Women and Politics”* tárgyú kutatásoknak a Heinrich Böll Stiftung és az Inter University Centre Dubrovnik tizedik összejövetelét szervezte meg 2006 tavaszán ugyanezen a helyszínen. A szeminárium témája a *„Women and Politics – Ten Years After”*. (Zárójeles részlet, hogy az impozáns épület is ki volt téve a 90-es években a szerb hadsereg ágyúlövedékeinek.)

Belgrádban 1991/92 óta működik a Centar za ženske studije kutatóközpont, ahol 1998-ban a *Women's Studies and the Countries in Transition* címmel szerveztek nemzetközi konferenciát. A kortárs kutatások rendelkezésére rendszeres vagy időszaki megjelenésű belgrádi kiadványok (*Pro Femina, Genero* stb.) állnak. A szűken értelmezett női kutatási terepet különleges felelősséggel ruházták fel a nagy társadalmi és történelmi átalakulások. A háborús helyszíneken (Boszniában, Horvátországban), majd a szerb politikai diktatúra idején folytatott kockázatos értelmiségi, szellemi, tudományos, publicisztikai és művészeti aktivitásban is feltűnő a női értelmiségi szerepvállalás. A polgárjogi megmozdulásokban, a békemozgalmi tevékenység keretében a különféle női asszociációknak nagy visszhangú kezdeményezései voltak, amilyen például a *Žene u crnom* (Asszonyok feketében). A *Transeuropéennes* című francia kiadvány egyik kötetét a demokratizálódás balkáni női aktivistáinak szentelte (*La fragilité démocratique. Femmes militantes: un futur pour les Balkans*). Itt olvasható Predrag Matvejević valamikori zágrábi professzor, Krleža-kutató tanulmánya is az Ex-YU hajótöréséről (*Le naufrage de l'ex-Yougoslavie. Journal de bord* 1999).

Irodalmárként kívülállóként követem megbecsüléssel a feminizmus társadalomtudományi irányzatának eredményeit. Belátásom szerint a *ženske studije* (nőtanulmányok) eleinte a nemzetközi feminizmus mintáit, elveit hozták be a déli térség többnyelvű kutatói látóterébe, idővel azonban olyan szempontokkal töltötték fel az új kutatási diszciplínát,

amelyre más társadalmi/szellemi körülmények közepette nem (egyebek között Magyarországon sem) volt példa, és művelése sem vált társadalmi, értelmiségi és egzisztenciális kockázatot vállaló működési tereppé, mint az érintett régióban. Míg a Gender Studies kezdeményező amerikai vagy nyugat-európai elméleteinek egyes kultúrákban rutinos és szakmailag sem feltétlenül kezdeményező alkalmazására szorítkoznak, addig más térségekben a megoldatlan társadalmi, morális, nemzedéki, családi, nemi, nemzeti, kisebbségi és egyéb problémák történelmi, ideológiai és egyéb vetületeinek értelmezésében kitüntetett jelentőségűvé válik például éppen a női pozíció és szerep, akár a társadalmi nem, akár a történelmi vagy politikai szubjektum szempontjából értelmezzük is a fogalmat.

A kis krónikavázlat háttérreljáró egyéb mozzanatok is hozzátartoznak. A Titói korszak homogenizáló, kommunista ideológiájával való szembeszegülésben alakult ki Jugoszláviában az az értékrend (nem függetlenül a '68-as mozgalmaktól), amelyre az értelmiségiek és a fiatalabb nemzedékek a nyolcvanas években, a Tito után eluralkodó nacionalista ideológiákkal és kizárólagosságokkal, a nemzeti tisztogatás elveivel, műveleteivel szembeni tiltakozásban és a magatartás radikalizálódásában támaszkodhattak. A független ellenzéki magatartás előtörténetében a kritikai baloldalnak, a filozófiai, szociológiai alapozás műhelyei között elsősorban a zágrábi *Praxis* Körnek és folyóiratának van szerepe. A kutatások a Korčulai Nyári Egyetemen, illetve a dubrovniki egyetemközi intézmény keretében szervezett konferenciákon, kongresszusokon a hatvanas–hetvenes években a kor meghatározó gondolkodóinak részvételével folytak, ami a szellemi beállítottság nemzetközi tekintélyét megalapozta.

A történelmi kataklizmával s a retrográd eszmei és kulturális folyamatokkal kapcsolatos későbbi értelmiségi, tudósi, művészi ellenzéki belső és külső emigrációban egyaránt érvényesült. Képviselői közül egyesek az Ex-Jugoszlávia utódköztársaságai közül valamely demokratikusabbra, illetve ezek határain kívülre helyezték át tevékenységüket. Kétségtelen, hogy a társadalomkutatók, antropológusok, a feminizmus kezdeményezői, publicisták, írók, filozófusok stb. tevékenységük korábbi időszakában feltételezték, hogy szakterületük fokozatosan átpolitizálódik, vagy hogy a bekövetkező események exodus elindítói lesznek.

A feminizmus fenn jelzett, leszűkítő felfogásával ellentétben tehát az a meggyőződésem: e társadalomelméleti szakterület poszt-jugoszláv balkáni eredményeinek magyarázata abban rejlik, hogy az elméleti lehetőségeket az emberi és szakmai tapasztalat együttesében, nem passzív, hanem elgondolkodtatóan termékeny formában tudják feltárássra váró kérdések értelmezésében mozgósítani. A hivatkozásaimban szereplő munkák is erről tanúskodnak.

A történelmi körülmények – tragikus, dramatikus módon a politikai radikalizálódás felé terelték a női értelmiséget és kockázatos fellépésre kényszerítették a '90-es évek elejétől a szerb, horvát és egyéb nacionalizmusok ellen. A jugoszláv társadalom megoldatlan kérdéseinek kutatása felől a háború következményeiként felmerülő újabb problémák feltárása felé fordultak. Sokan olyan küldetést is felvállaltak, amelyre eleve fel sem készülhettek. (Rada Iveković eredeti szakterülete például a hindu filozófia és vallástudomány.)

A migrációba kényszerült kutatók körül sokan folytatták a korábbi társadalom- és kultúraelemzési működést a balkáni, Ex-és Post-YU kérdések, viszonyok, emberi és kisebbségi jogok értelmezésének érdekében. A változatlanul konfliktusos térségben zajló

ellenzéki értelmiségi önreflexió a kivándoroltakéval azonos feladat elé állítja a kritikai gondolkodást: legyenek belső vagy külső emigrációban, ellenzékiességben, kisebbségi vagy idegen közegben működő mikro-minor közösség, diaszpóra tagjai, átmeneti, vagy helyvesztett, áttelepült szituációban – a félmúlt és a saját életidőben megélt kataklizmaszerű folyamatokra valamennyiüknek nagy emberi, intellektuális erővel, tudással és a távolságtartás kivételes energiáját igénylő belátással kell viszonyulnia.

A balkanológia, a hagyományos történet-, társadalom- és kultúratudományi szakterület ismerete mintha egyszeriben a kortárs kritikai gondolkodás elengedhetetlen alapfeltétele lenne azon változások megértésére, amelyet nem nélkülözhet az *önértelmezés, a saját identitás és pozíció meghatározása* e kivételesen felgyorsult viszonymódosulások és átmenetek közepette. A háborús konfliktusokkal szembeni aktív és passzív politikai ellenállás, a nemzeti önmeghatározás józanságának és túlzásainak értelmezése jelentős történelmi és társadalomantropológusi energiákat igényel. A bátorság, civil kurázió, kockázat, közösségi szolgálat, tisztánlátás, emberi és erkölcsi következetesség, a szakmai, művészeti kezdeményezés értékei nemcsak a kortárs, hanem a folyamatokkal számot vető felmérések annaleséből sem hiányozhatnak. Az elmúlt évtizedek balkáni migrációinak felgyorsult folyamata azonban egyben a félmúlt, saját életidőnk eseménye, amelyhez részben a rálátás időbeli távlata is hiányzik. A kérdéskör bonyolultsága nyilvánvaló, a feldolgozás időigényességét pedig egy közvetett tapasztalat is igazolhatja. Lipcsében éveken át folyt például egész (GWZO) kutatócsoport tevékenységével a második világháború utáni kelet-európai irói kivándorlás feldolgozása.

Az újabb dél-európai exodus bonyolult kérdéskörét érinti Dragan Klaić (volt újvidéki gimnáziumi társam, valamikori belgrádi teatrológus) *Post-YU theater exile: transitory, partial and digital* című tanulmánya. Alapos áttekintése a színházról és a színházról való írással szemben, szempontjai között szerepel azonban annak a jóval tágabb összefüggésnek a kérdése is, amelyet Post-YU művészi és értelmiségi egzil jelent. Az expatriáltak közül legtöbben a különféle kontinensek egyetemi és művészeti intézményeinek alkalmazottaként, szerényebben Gastarbeitereiként, ám újabb elismeréseket szerző alkotókként folytatták tevékenységüket, mint írja: „Azok közt, akik az 1990 és 1993 közötti válság legelején hagyták el Jugoszláviát, jó néhány olyan író volt, akik szemben álltak a nacionalizmussal és annak harcias politikájával. Predrag Matvejević, Slavenka Drakulić, Dubravka Ugrešić, Rajko Djurić, Bora Ćosić és David Albahari – talán ők voltak az ismertebb nevek, azon művészek, értelmiségiek, tudósok és diákok sorában, akik tömegével vándoroltak ekkoriban ki. Kétségtelenül mindegyiküknek megvolt a saját egyedi története és oka a távozásra, ám ők együtt alkották az új poszt-jugoszláv diaszpórát: beáramlottak Kelet- és Nyugat-Európába, Észak- és Dél-Amerikába, Ausztráliába, Új-Zélandra, sőt néhányan az észak-, illetve dél-afrikai országokban telepedtek le.”

Különös vonatkozása az 1990 körül megindult kivándorlásnak az, amit Klaić (aki még a háború kitörését megelőzően került nemzetközi pályázat útján az amsterdami Színházi Intézet élére) *Internet Exile*-nek nevez: „E különleges száműzetési hullámmal az e-mail és az Internet gyors fejlődése tette sajátossá. Talán a különböző földrészekre szétszóródó poszt- vagy ex-jugoszlávok lettek az első cyber-száműzöttek. Az új technológia révén könnyebben és hatékonyabban tartották a kapcsolatot egymással, illetve a hajdani Jugoszlávia helyén megalapított országokban maradt honfitársaikkal. Így aztán nemcsak a hí-

rek és a személyes üzenetek terjedtek, hanem az otthon valamint a száműzetésben születt kulturális termékek is – például színdarabok, recenziók, fotók, zenék, az új produkciókról készített videók, viták és blogok.”*

Elgondolkodtató és feltétlenül a jelen látókörbe vonható az olyan migráns értelmiségiek tapasztalata is, mint az emlegetett Rada Iveković [1945] horvát filozófusnő, évtizedek óta a Sorbonne professzora, vagy a szarajevói ostromgyűrűt a szétlőtt lakásában átvészelő, későbbi grazi professzor, író, Dževad Karahasan (1953) képvisel. Iveković például más látószögből ítéli meg a fenn idézett elektronikus kommunikáció kérdését: „A háború elfoglalta az e-mailünket is: az elektronikus háború. A legkülönbözőbb fajta felhívások Szerbiából, Koszovóból, most az albán menekülteket befogadó országokból is, Franciaországból és az Egyesült Államokból, honfitársaktól, akik 1991 óta emigrációban élnek – és mindenfelől szállingóznak a levelek virtuális postaládánkba. Nem tudjuk, hogy ezek a magánszemélyek és egyesületek hogyan jutottak e-mail-címünkhöz, de az biztos, hogy semmi nem óvhat meg minket az üzenetektől: kiáltványok, felhívások, a reagálás ezekre, szemrehányások és támadások. Abban, ami elér hozzánk, nincs egyetértés az érintett felek között. De tudjuk, hogy a nők és a feministák utolsóként tartják fenn a „transz-etnikai” kapcsolatokat. Egyébként a többé vagy kevésbé meggyőződéses bombázásellenzők vannak itt, akik kölcsönösen marják egymást többnyire anélkül, hogy foglalkoztatná őket az elűzöttek szenvedéseinek és jövőjének kérdése.” (Iveković 1999)

Az alábbi vélekedésében arra a súlyos negatív hatásra utal, amelyet a média a téves politikai propaganda kifejtésében képvisel. A szerb, horvát és boszniai tapasztalatok alapján a különféle nemzeti eszmerendszerek a mitikus elbeszélői hagyomány felidézésére, illetve újabb mitikus történetek létrehozására használták a média lehetőségeit. Mint-hogy a felismerést az Post-YU kultúrák beláthatatlan mennyiségű mediális dokumentuma igazolja (illetve az Ivan Čolović könyveiben foglalt szerb imagológiai értelmezések), csupán a kilencvenes években jelzett észrevételt idézném:

„Erről nincs túl sok mondanivalóm, mindenesetre a gondolkodás polarizáltsága nem csupán a háború következménye, hanem annak célja is, okozata és kiindulópontja egyaránt. Nem pusztán utólag következik, nem egyszerűen következmény. – És akkor a médiáról: a média játszotta a legeslegfontosabb szerepet. Úgy gondolom, hogy amikor megnyílt az út a nyilvános, nacionalista ideológia előtt a média irányában nem sokan mondtak le arról a lehetőségéről, hogy ne rajta keresztül jussanak nyilvánossághoz. Ez volt a legbiztosabb, ráadásul védve is volt mindenki, hiszen mindent szabad volt mondani. Először persze csak a szónoklatok, és minden a média közvetítésével csupán szavak formájában, aztán valósággá lett az önbeteljesítő jóslat, egyszerűen megtörtént. De ezekben a történelmi alpmítoszokban van egy bizonyos narratív erő, az egész történelem maga narratív; a nacionalizmus ideológiájának narratív, mitológiai dimenziója éppen abban állt, amit nem vettünk komolyan, amit talán képtelenek voltunk felfogni. Ezekhez a dolgokhoz persze az értelmiségiek sem tudnak másképpen, vagy esetleg jobban viszonyulni, mint mások, viszont éppen nekik több a felelősségük, mert a feladat adott volt, szövegeket terjeszteni, mítoszokat teremteni és ezáltal a nacionalizmust megalapozni (vagy éppen ellene harcolni). És azért is, mert más társadalmi réteghez képest jóval több kapcsolódási lehetősé-

* Dragan Klaić: Post-YU theater exile: transitory, partial and digital, *Rev* 281220007. Kisantal Tamás ford.

ségük is van a médiához (igaz, kevesebb, mint a trendi politikusoknak és a „politizálóknak”). (A „jugoszláv” labirintus)

A médiaközi terep lehetőségeit Katarina Pejović, a valamikori újvidéki, később az USA-ban működő rendező projektje merőben más elképzelés jegyében használja ki *Emigrafija – granična akcija* című vállalkozásában: „a multi-phase exploration of the experience of dislocation, emigration and nomadism. In the 1990’s she directed and produced several video works and documentaries for Media Arts Center, New Haven, USA and Kunstkanaal, Amsterdam, Netherlands, most notably *Vincent’s Dream* and *The Dissident Muse* and collaborated with Teater Instituut Nederland on projects such as *The Dissident Muse*. (...) From mid-90s on, she created and collaborated on various polymedia projects – performances, video and multimedia installations, Webcastings – working with artists from all over the world”, olvasható az *Emigraphia* (2000) sajtójában.

A belgrádi, zágrábi, szarajevói alternatív Ex- és Post-YU kultúravíziók – publicisztikai, kiadói, színházi, képi, jelképi s egyéb térképének rekonstruálása, az írásos, orális, auditív felvételek, beszédművek, művelődési és egyéb dokumentumok a miloševići, tudjmani hatalmi diktatúrák korának árnyalt összképét tükrözhetik. Ivan Čolović (1938) sok évtizedes kultúraelméleti, antropológiai munkássága önmagában is kiváló kiindulópont és egyben összefoglalás. A panorámának ebben a virtuális projektben olyan historikus szálai is előhívódnak, amelyek a fentiekben jelzett, több évtizeddel korábbi újító és kritikus szellemi beállítottsághoz vezetnek vissza. A lezárulatlan kritikus időszakokat illetően pedig kirajzolódik azon téves beállítottságok s a velük szemben fellépő demitologizáló szemlélet kontrasztja, amely változatlanul a kritikai társadalom- és kultúraértelmezés feladatköréhez tartozik.

A történelmi, a jelenbeli és a migrációs folyamatok elemzésének tanulsága többek között ez az Ex-YU szellemi értékeiből származó alternatív művelődési vízió, amely változatlanul értékeremtő energiákat hordoz. Kontúrjainak kiélesedéséhez paradox módon éppen a változások és a térbeli, időbeli distancia növekvése járul hozzá. Ha nem a valamikori származás terepén, akkor abban a sokféle új közegben, amelyekbe az Ex-YU értelmiségek elvittek egy sajátos, furcsa szellemi kohóban kierielt életérzést, léttapasztatatot, művészetfelfogást és az egyedi magatartás szabadságának igényét.

A közös(ségi) kulturális emlékezet korábbi rétegeiből értékes, sokszínű nyelvi, szellemi, intellektuális örökség vált a körülmények következtében közös szellemi múlttá. Ennek tudatosulása és tudatosítása sem egyszerű művelet, ugyanis belátást, higgadságot s olyan distanciát igényel, amely egy időben közelít és távolít el önmagunktól. Különös belátás, hogy a két temporális elem egymást erősíti. Ahogyan Proust regényciklusának elbeszélőjét a láthatatlan idő térbeli növekvése, az önmegértést biztosító terhe, úgy egy sokrétű nemzedék tagjait a valamikori közös, virtuális szellemi tér, majd ennek felbomlása, a szétszóródásban azonban változatlanul érvényesnek bizonyuló szellemi, erkölcsi, magatartásbeli értékeinek tudata közelíti egymáshoz. Az értékítéletek, a szellemi, művészi affinitás és erkölcsi magatartás- és felfogásmód alapján felismerhető rokon attitűd egy olyan rezonancia alapja, amelynek észlelése nem érdektelen, ám nem is könnyű feladat.

A különféle egzisztenciális (egyéni, szakmai, politikai kényszerűségek s egyéb okok, vagy véletlen lehetőségek, egybeesések által elindított) kirajzások a történelmi folyamat részeseit, legyenek tanúk, áldozatok, elszenvedők vagy cselekvő résztvevők, közös élet-

tapasztalatban részelteti. A nagy migrációs hullámok az Ex-YU vagy egyéb államok esetében, mint ahogyan a közép-európai és a balkáni népek korábbi történelmében is rendszeresen, birodalmi migrációs tervek következtében, ám gyakran véletlenszerűen is, sokakat magukkal sodornak. Családtörténetemben történetesen sem egyetlen nemzet (magyar, szerb, német), sem egyetlen nemzedék hozzátartozóját nem részeltette az európai történelem abban, hogy életidejét születésének helyén és akkori hivatalos államalakulatában tölthesse le. Akkor sem, ha kereskedők, papok, tanítók, földművesek voltak, s nem feltétlenül az ő térbeli mozgásigényük, hanem ezért a felettük, köröttük mozgásba hozott birodalmi és államhatárok dinamikája volt felelős.

A jelenkori értelmiségi kivándorlás és a közegváltás, ahogyan elődeinké is, megkerülhetlenné teszi a közös történeti tapasztalat, a rokon kulturális örökség és sorstapasztalat feldolgozását. A félmúltbeli megrendítő törésekről az emlékezés, önéletrajz, tényközlő dokumentum, riport, cikk, elemzés, beszámoló, fikciós elbeszélés, értekezés és más beszédműfajok tanúskodnak. Ez azt a konkrét, kifejezetten történetelméleti kérdést állítja előtérbe, mely szerint a tényként értelmezhető történelmi események önmagukban nem, csupán elbeszéltek, tehát ezzel eleve interpretált/értékelt formájukban rögzíthetők, ami nem nélkülözi a megszólaló (riportalany, kérdező, kommentáló stb.) viszonyulásának diszkurzív jegyeit, tehát magatartását sem. Felvethető az események és tapasztalatok elfogulatlan megítélésének problémája is, ám a távolságtartás, tárgyiasság és személyesség az elbeszélés különféle műfajaiban más kulturális, szakmai és poétikai konvenciókhoz alkalmazkodik. Ha pedig nem, akkor oly módon deformálja és teszi a mitikus vagy historikus fogékonyságot és az átörökített narratív modelleket ideológiai manipuláció tárgyává, ahogyan erre Iveković a fentiekben utalt.

Hogyan narrativizálja például Slavenka Drakulić (1949) a maga tapasztalatait, amelyeket a hágai eliteltekkel való találkozásaiából merít? Vagy milyen módon tárja a világ elé regényeiben Dubravka Ugrešić (1949) kritikusan és ironikusan a közösen átélte jó fél század töréspontjait, háborítatlannak tűnő s egyben bonyolult titói korszakát? Milyen elbeszélői és értelmezői pozíciót alakít ki Svetlana Slapšak (a belgrádi, majd ljubljanaei s egyéb európai egyetemeken előadója, emberjogi aktivista, több alternatív intézmény és asszociáció alapítójának egyike) a *Žene i rat u bivšoj Jugoslaviji* (Az asszonyok és a háború a volt Jugoszláviában) című tanulmányában, amelyet 1996-ban küld el a War Report felkérésére?

Slavenka Drakulić riportjainak (*A légynek sem ártanánk*) megítélésében meggyőződésem szerint több említett komponens közrejátszik. Nem csupán a tényszerű előadás megbecsülése, hanem a bonyolult emberi, történelmi és tanúságtévő elbeszélői pozíció követése is. Ha tehát Drakulić oknyomozó és tényfeltáró riportjaiban (amelyeket 2005-ben Lipcsében az Európai Megértésért, *Buchpreis zur europäischen Verständigung* díjjal tüntettek ki) a fenn idézett történetmondói felelősség nyomán arra a kérdésre keressük a választ, hogy a felidézett háborús és emberiség ellen elkövetett bűnökért Hágában nemzetközi bíróság előtt álló, megvádolt személyekről milyen portrékkal találkozunk könyvében, akkor azt észleljük, hogy nagy arányérzettel megalkotott és elfogulatlan, a súlyos történelmi botrányok aktóereit is méltányos, egyéni arcúval és motivációval ellátott elbeszélések alakjaiként.

Hogy honnan származott ez az elbeszélői erőnlét, a belátásnak és mérlegelésnek az aránya, minthogy félelmetes és a nemzetközi ítéletalkotás előtt álló bűnösökről, gyilkosokról van szó, erre lehetséges válaszként kínálkozik: a sokat megélt Slavenka Drakulić a kortárs történetelmélet, tényirodalom azon tapasztalatával összhangban nyújtotta át a nemzetközi olvasótábornak saját beszámolóját, hogy ebből a tragédiát előidéző hadvezérek és a rendeletek végrehajtóinak nem csupán egyoldalúan monstruózus, hanem valószínű körvonala is kirajzolódjon. Mindez a mértékletesség és a tolerancia érték és értékelés is egyben, amelyet a tanú, kortárs, elemző, riportkészítő és dokumentátor a történeti tények történeteszerű elbeszélésével hozzánk, kortársakhoz, a közös történelem megszervezőihez továbbít.

Dramatikus, groteszk adalékként idézném a valamikori hivatalos horvát sajtó azon minősítését, amelyik a horvát boszorkányok, tehát a tudjmani kizáró, retrogád horvát nemzeti ideológiával szembeállító alkotókként bélyegezte meg és üldözte el az újonnan megalakult Ex-YU országból a radikálisan gondolkodó értelmiségieket, többek között a fenn érintetteket is: „A volt Jugoszláviában legerősebb horvát feminizmus, nagy veszteségeket szenvedett el a háború miatt. A 'hazafias' elvek és harcias védelmezőik állandó nyomása ellenére a horvát feministák kivételes bátorságot tanúsítottak, s leleményességet működési területük megőrzésére. A horvát 'boszorkányok', mint Dubravka Ugrešić, Rada Iveković és Slavenka Drakulić nemzetközileg elismert alkotókként élnek ma valamennyien Horvátországon kívül, (ahol) valamennyien elveszítették munkahelyeiket.” (Republika, 1996. aug. 31: 145–146.)

Kevésbé dramatikus zárásként Rada Iveković írását ajánlanám nemcsak a játékos „kvázi balkáni kulináris” esszé címe miatt, hanem mert a benne érvényesülő emberi belátást, történelmi tapasztalatot, tisztánlátást mintaszerűnek, a higgadt tájékozódási és önértékelési igény egyik lehetséges kiindulópontjának tekintem. Az esszé címe tehát: *Bosnischer Eintopf, Macedonia di frutta, jugoslawischer Salat* (Iveković 2001: 160–163.)

HIVATKOZÁSOK

- Rada Iveković: *Jugoslawischer Salat*. Essay 19. Literaturverlag Droschl, Graz –Wien, 1993.
- Das „jugoslawische” Labyrinth. Podiumsgespräch. Mit: Filip David, Rada Iveković, Dževad Karahasan, Slobodan Šnajder und Dragan Velikić. Moderation: Ilma Rakusa: <http://www.kultur.at/3house>
- „Minden egész eltörött...” Négy írónő-barátnő levelezése a délszláv háború idejéből. Vál. és ford. Potoczki K. *Replika*, 30. 1998. jún. 117–176.
- Rada Iveković: Mellette vagy ellene – Európa balkanizálása, Karádi É. ford. *Magyar Lettre*, 1999. 34.
- Rada Iveković: *Autopsie des Balkans. Ein psychopolitischer Essay*. Essay 44. Literaturverlag Droschl, Graz –Wien, 2001.
- Rada Iveković: The Fiction of Gender Constructing of Nation: On How Fictions Are Normative, and Norms Produce Exceptions. In. *Anthropological Yearbook of European Cultures*. 14. Gender and Nation in South Eastern Europe, Lit. VI. Wien – Münster, 2005: 19–38.
- Svetlana Slapšak: *Ženske ikone XX veka*, Biblioteka XX vek. Knjižara Krug, Beograd, 2001.
- Svetlana Slapšak: Womens Memory in the Balkans: The Alternative Kosovo Myth. In.

- Anthropological Yearbook of European Cultures*. 14. Gender and Nation in South Eastern Europe, Lit. VI. Wien – Münster, 2005: 95–112.
- Slavenka Drakulić: A légynek sem ártanánk, Csordás Gábor ford., Jelenkor, Pécs, 2005.
- Ivan Čolović: *Bordel ratnika. Folklor, politika i rat*, 20. vek, Beograd, 2000.
- Renate Lachmann: *Metamorfoza činjenica i tajno znanje. O ludama, mostovima i drugim fenomenima*, Zoro, Zagreb – Sarajevo, 2007.
- Nebojša Popov Ed. *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, CEU Press, Budapest, 2000.
- E. Behring–A. Kliems–H.-Ch. Trepte Hg. *Ostmitteleuropäischer Exilliteraturen 1945–1989. Ein Beitrag zur Systematisierung und Typologisierung*, Franz Steiner V. Stuttgart, 2004.
- Kliems–M. Winkler Hg. *Sinnstiftung durchs Narration in Ost-Mittel-Europa, Geschichtswissenschaft und Geschichtskultur im 20. Jahrhundert*, Bd. 7. Akademische V. Berlin, 2005.
- Beata Thomka: Imaginäre Konstruktionen und transportable Identität. Poetik der Kultur der süd-europäischen Migranten. In: A. Wessely–K. Kókai–Z. Péter Hg. *Habitus, Identität und die exilierten Dispositionen*, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2008: 63–72.
- Transeuropéennes* <http://www.transeuropeennes.org>

